

साफमा नेपालद्वारा मार्च २००७ मा प्रकाशित “सहभागिताको राजनीति, संविधानसभा र मिडिया” नाधीन पुस्तकमा समाविष्ट लेख (पृष्ठ १-८)

नेपालको पुनःसंरचनामा संचारको भूमिका

– विनयकुमार कसजू

“नयाँ राजनीतिक व्यवस्था रोज्नु भनेको एक प्रकारले नयाँ संचार व्यवस्था रोज्नु हो ।”

– इ. लोयड समरल्याण्ड

कुनै पनि राजनीतिक पद्धतिले संचारबिना काम गर्न सक्तैन । विगतमा राजनीतिक व्यवस्थाले संचार प्रणाली निर्धारण गर्थ्यो भने अहिले संचारले राजनीतिलाई निर्धारित गर्न थालेको छ र यो प्रक्रिया निरन्तर बढिरहेको छ । सूचना तथा संचार प्रविधिले यति द्रुत गतिले विकास गरिरहेको छ कि विद्यमान राजनीतिक व्यवस्थाहरूलाई यसले छेकारो काट्न (Bypass) सक्छ ।

इतिहास भनेको शक्ति अपहरण, हस्तान्तरण र रूपान्तरणको लेखौट हो । यो लेखौटमा संसारका देशहरूका साँध सीमानाहरू फेरिएका धेरै घटनाहरूको उल्लेख पाइन्छ । धेरै राज्य इतिहासको गुफामा बिलाएका र नयाँनयाँ राज्यको निर्माण र पुनःनिर्माण भएको पढ्न पाइन्छ । राज्यको उत्पत्ति, विलय र परिवर्तनमा पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धले संसारको राजनीतिक नक्सामा व्यापक र दूरगामी परिवर्तन ल्याएको थियो ।

राजनीतिक नक्सा र सीमाहरूको परिवर्तनको मूल कारक तत्व शक्ति सन्तुलनमा परिवर्तन नै हो । तर मानव इतिहासको विभिन्न युगमा शक्तिको स्रोत फरक हुने गरेको छ । गुफा युगदेखि कृषि र औद्योगिक युग हुँदै एक्काइसौँ शताब्दीको सूचना र संचार प्रविधिको युगसम्म आइपुग्दा शक्तिको स्रोत र युद्धको कारणमा धेरै फेरबदल भएको छ । शिकार क्षेत्र, कृषि भूमि, खानी र प्राकृतिक स्रोत साधनदेखि बजारको लागि भएका संघर्षले राज्यहरूको निर्माण र पतन भएका थुप्रै उदाहरण छन् । बीसौँ शताब्दीको उत्तरार्द्धदेखि शक्तिको स्रोत संचार बन्न थालेको छ । भविष्यविद एडवार्ड कोर्निसको शब्दमा, “सूचना/ज्ञान अति द्रुत गतिले संसारकै सबैभन्दा बहुमूल्य साधन बन्दैछ । ज्ञानले सम्पत्तिको सिर्जना गर्दैछ । यसअघि भूमि/खेत/खानी, श्रम र पूंजी सम्पन्नताको आधार थियो भने अब ज्ञानले नै त्यो ठाउँ लिँदैछ । सूचनाको निर्वाध प्रवाहलाई रोक्न खोज्ने देशहरूले आफैलाई अविकसितता/अन्धकारतिर धकेल्नेछन् ।” सोभियत संघ लगायत कतिपय देशका अधिनायकवादी व्यवस्था ध्वस्त हुनुमा संचारको विकासले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । अहिलेको संचार युगमा अधिनायकवाद र अतिवाद टिक्न सक्तैन भन्ने कुराको उदाहरण हेर्न धेरै टाढा पुग्नु पर्दैन ।

“अहिलेको विश्वमा राजनीति, अर्थतन्त्र, शिक्षा आदि सबै कुरालाई सूचना र ज्ञानले डोर्याउँछ । राजनीतिक शक्ति प्राप्त गर्न होस् कि धनवान बन्न होस् वा विद्वान् बन्न होस् सबैका लागि सूचना र ज्ञान चाहिन्छ । यसैले संचार शक्ति प्रमुख शक्तिको रूपमा विकसित हुँदैछ । मानिसका अरू अधिकारका लागि पनि सूचना र संचारको अधिकार अपरिहार्य बन्दैछ । यसैले सूचना र संचारको अधिकार अरू अधिकारभन्दा महत्वपूर्ण बनेकोछ ।”¹

“वास्तवमा लोकतन्त्र भनेको असल शासन हो । शासनको प्रमुख औजार संचार हो । अहिलेको विश्वमा लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिका लागि सबैभन्दा उपयुक्त संचार विधि इ गभर्नेन्स हो । सूचना प्रविधिको उपयोग गरेर जनताले आफूले चुनेको प्रतिनिधिलाई आफ्नो नियन्त्रणमा

¹ “मिडियाको लोकतन्त्रीकरण”, विनय कसजू, २०६३, पृष्ठ ४

राख्नसकछ । आफूले तिरेको करबाट तलब खाने राष्ट्रसेवकहरूबाट उचित सेवा पाउनसकछ । गुनासो पोख्न सकछ । नेता तथा जनप्रतिनिधिहरूले पनि तत्कालै मतदाताहरूको मत थाहा पाउनसकछ । अर्कोतिर सरकार र जनसेवी निकायहरूले जनतालाई दिने सेवा र सुविधाहरू इ गभर्नेन्सको मदतले दक्षतापूर्वक, प्रभावकारी ढंगले गर्नसकछ ।”²

विश्व कृषि क्रान्ति, औद्योगिक क्रान्ति हुँदै सूचना क्रान्तिको युगमा प्रवेश गरिसकेको छ । “सूचना क्रान्तिले मानिसले काम गर्ने, सिक्ने, एकआपसमा संचार गर्ने, व्यापार गर्नेजस्ता हरेक क्षेत्रमा परिवर्तन ल्याउनुका साथै मानव समाज र अर्थतन्त्रलाई नयाँ आकारमा ढाल्ने काम गर्दैछ । यसले समय र दूरीको बन्धनलाई मात्र तोडेको छैन अपितु संसारभरिका मानिसहरूलाई एकआपसमा संवाद गर्न लगाएर उनीहरूबीच आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक भेदभावलाई मेट्ने प्रयास गर्दैछ ।”³ विश्वको सूचना क्रान्तिले जुन मात्रा र गतिले प्रभाव पारेको छ त्यही मात्रा र गतिले हामीहरूलाई प्रभाव पार्न नसके पनि हामी त्यसको प्रभावबाट मुक्त छैनौं र मुक्त हुन पनि सक्तैनौं । कतिपय विकासशील देशका जनताभै हामी पनि एकै समयमा कृषि युग, औद्योगिक युग र संचार युगमा बाँच्न बाध्य छौं ।

नेपालमा विगत दुई दशकमा आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा धेरै परिवर्तन भएको छ । संचार, सूचना प्रविधि तथा आमसंचार (मिडिया) को क्षेत्रमा उल्लेखनीय परिवर्तन भएको छ । सयकडा दश नेपालीको हातमा टेलिफोन पुग्दैछ । प्रविधिक रूपले कुनै पनि भागमा बस्ने नेपालीले अर्को भागमा बस्ने नेपालीसँग चाहेको बेलामा संचार गर्नसकछ । नेपाको कुनै पनि ठाउँमा भएको घटना तत्कालै नेपाल र बाहिरका नेपालीले थाहा पाउने संचार संजालको विकास भइसकेको छ । त्यसै गरी विश्वीकरण, खुला बजार तथा उदार अर्थनीतिको प्रभाव नेपालीको सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा पनि परेका स्पष्ट देखिँदैछ ।

समाजको सबै क्षेत्रमा परिवर्तन आउने तर राजनीतिक क्षेत्रमा परिवर्तन नआउने भन्ने कुरा हुन सक्तैन । संचारविना राज्य चलनसक्तैन । उपयुक्त संचार प्रणाली र प्रविधिको अभावमा इतिहासमा ठूलाठूला राज्य र साम्राज्यहरू विघटित भएका धेरै उदाहरणहरू छन् । यसैले नेपालको पुनःसंरचनाको मुद्दालाई आधुनिक सूचना प्रविधिको प्रभावबाट अगल राखेर हेर्न हेर्न सकिन्न । पुनःसंरचनाका हरेक विषयमा सूचना प्रविधिले प्रभाव पार्छ भन्ने कुरा विस्यी भन्ने पुनःसंरचना या त अधुरो हुन्छ या एक्काइसौं शताब्दिको समस्या समाधान गर्न कृषि युगको समाधानतिर लाग्नेछौं ।

नेपालको राजनीतिक पुनःसंरचना गर्ने पहिलो प्रयास २००७ सालमा भएको थियो जो दश वर्ष नबित्दै तुहियो । दोस्रो पटक २०३६ सालमा भयो जसलाई जनमत संग्रहको नाटकले भुक्त्याएर दश वर्ष पर धकेल्यो । २०४६ सालमा आएको पुनःसंरचनाको अवसर राजनीति दलहरूको दृष्टिविहीनता, पुनःसंरचनाका एजेण्डाहरूको अस्पष्टता र अपरिपक्वताका कारणले अलमल र अधुरो भयो । अहिले जनआन्दोलन दुईले नेपालको पुनःसंरचनालाई गोलबोलीमा उठाएको छ । कतिपय एजेण्डाहरू स्पष्ट भए पनि अधिकांश मुद्दाहरू अस्पष्ट छन् । धेरै मुद्दा/एजेण्डामाथि बहस छलफल हुन र स्पष्ट हुन बाकी नै छ । यसका लागि देशव्यापी बहस छलफल र समयको पनि आवश्यकता छ ।

यो आन्दोलनले सैकडौं वर्षदेखि चलेको सामन्ती व्यवस्थाले एउटा संस्थामा थुपारेको शक्तिलाई ध्वस्त पारेको छ । बाँध फुट्दा पानी छुत्ताछुल्ल भएर निकास खोजेजस्तै केन्द्रकृत शक्तिले निकास खोजेको छ । यो मेसोमा परम्परागत राजनीतिक दलहरूलगायत सामाजिक तथा आर्थिक

² “मिडियाको लोकतन्त्रीकरण”, विनय कसजू, २०६३, पृष्ठ ३१

³ “सूचना प्रविधिको शक्ति र नेपालमा यसको उपयोग”, विनय कसजू, २०६०, पृष्ठ १९-२०

शक्ति केन्द्रहरूको शक्ति सन्तुलन खल्वलिएको छ । साना ठूला र नयाँनयाँ शक्ति केन्द्रहरू प्रकट भइरहेका छन् । शक्तिको हस्तान्तरण, रूपान्तरण र अपहरणको स्वचालित श्रृंखला (Chain Reaction) सुरु भएको छ । समथर मैदान नपाएसम्म पानीको बेग नरोकिएजस्तै तृणमूल (Grassroot) तहका जनताको हातमा शक्ति हस्तान्तरण नभएसम्म शक्ति हस्तान्तर, रूपान्तरण र अपहरणको यो श्रृंखला रोकिने संभावना देखिँदैन ।

राज्यको पुनःसंरचन भनेको सारमा जनताको हातमा शक्ति हस्तान्तरण नै हो । शक्ति हस्तान्तरणको यो प्रक्रिया नेपाललाई संघीय राज्य बनाउने, जातीय संघ, क्षेत्रीय संघ वा अन्य प्रकारको संघ बनाउने माग सहित कोठे गफ, आमसंचार माध्यम र सार्वजनिक बहस देखि सडक आन्दोलनसम्म विभिन्न, हिंसक र अहिंसक रूपमा अभिव्यक्त भइरहेको छ । अहिलेको जनचासो र दवावलाई विचार गर्दा नयाँ नेपालको पुनःसंरचनाको बहस र विवाद संविधानसभाको निर्वाचनपछि भन गहन र तीव्र रूपमा हुनेछ भन्ने कुरामा शंका छैन । यो बहस र विवादलाई सार्थक र सफल बनाउने काममा संविधानसभा र राजनीतिक दलहरूको प्रमुख भूमिका त छँदैछ तर मिडियाको सक्रिय र सकारात्मक भूमिका बिना यो संभव छैन । किनकि संचारले जनमतलाई कसरी प्रभावपार्ने रहेछ र जनमतले राजनीतिक निर्णयहरूलाई कति र कसरी प्रभाव पार्दैछ भन्ने कुरा हामीले जनआन्दोलन दुईमा देखिसकेका छौं र अहिले पनि दिनहुँजसो देख्दैछौं ।

अहिले देशमा चलेको शक्ति हस्तान्तरण, रूपान्तरण र अपहरणको यो सिलसिलालाई व्यवस्थित गर्न सकेनौं भने देश विखण्डनतिर वा प्रतिगमनतिर जानसक्छ । प्रतिगमन भनेको दरबारिया शक्तिमात्रै होइन धार्मिक तथा जातीय अतिवादी र राजनीतिक अधिनायकवादी शक्ति पनि प्रतिगामी शक्ति हुन् । शक्ति हस्तान्तरणको प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न राजनीति सुभ्रबुभ्रका साथै आमसंचारको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । अज्ञानतावश वा जानीजानी पनि मिडियाले प्रतिगमनलाई फाइदा पुग्ने अवसर दिनु हुँदैन । यसमा नागरिक समाज सचेत हुनैपर्छ । लोकतन्त्रको स्थायित्व र सुदृढीकरणका लागि आमसंचार माध्यम (मिडिया), खास गरी प्रेसको भूमिका कति महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा नेपालको अनुभवले देखाइसकेको छ । अब मिडियाको यो भूमिकाको महत्व र प्रशंसा गरिरहनु भन्दा मिडियालाई नेपालको पुनःसंरचनामा सही र प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्ने बनाउने बारेमा सबैको ध्यान जानुपर्छ र यसै दिशामा मिडियासँग सरोकारवाला सबैको प्रयास हुनुपर्छ । यो भूमिका खेल्नका लागि मिडिया स्वयं लोकतान्त्रिक हुनपर्छ ।

अहिले लोकतन्त्र भएका अधिकांश मुलुकहरूमा जनताको राजनीतिमा सहभागिता भनेको चुनावमा भोट हाल्ने काममा सीमित देखिन्छ । जनताले चारपाँच वर्षका लागि आफ्नो प्रतिनिधि चुन्छन् र आफ्नोबारेमा निर्णय गर्ने अधिकार चारपाँच वर्षका लागि ती वारेसहरूलाई दिन्छन् । यसरी वारेस चुन्ने व्यवस्थाको सुरुवात त्यस बेला भएको थियो जति बेला यातायात र संचारका आधुनिक साधन मोटर, रेल, रेडियो, टेलिफोनको आविष्कार भएको थिएन । घोडा र पैदल हुलाकी नै यातायात र संचारका सबैभन्दा द्रुत साधन थिए । जर्मनी निवासी चेकोस्लोभाकियाका लेखक यारोस्लाभ ल्यांगरका अनुसार आधुनिक राजनीतिक दलले संचालन गर्ने राज्य प्रणालीको १३० वर्षको इतिहासमा एउटा सानो समूहले राज्य गर्ने परिपाटीको विकास भयो । यसमा दलहरूले आफ्नो मौलिक गुणहरू गुमाउँदै गए र यस्ता अर्द्ध प्रजातान्त्रिक संस्थाहरूको रूपमा स्थापित भए जसले निर्णय गर्ने काममा प्रतिनिधिमूलक प्रक्रियाको मात्रै दुहाइ दिन्छन् ।

सूचना तथा संचार प्रविधिको विकासले गर्दा अहिले मेचीदेखि माहाकालीभित्र बस्ने मात्रै होइन संसारका कुनै पनि भागमा बस्ने नेपालीलाई दुःख, आपत विपत पर्दा अरू नेपालीले तत्काल थाहा पाउनसक्छन् । त्यसको प्रतिकारका लागि आवाज उठाउँछन् । आधुनिक सूचना तथा संचार प्रविधिले गर्दा नै संसारको कुनै भागमा बस्ने नेपालीले नेपालका आफ्नो क्षेत्र, जिल्ला, नगर वा

गाउँकालागि सांसद र प्रतिनिधिहरू चुन्नसक्छन् । आफ्नो हित वा अधिकारको रक्षा र बहालीका लागि कसैलाई कुनै निश्चित भूभागमा जान वा बसाइ सर्न आवश्यक छैन । संचारको विकासले भौतिक सीमा अर्थहीन भएको छ । यसैले जातीय आधारमा संघीय राज्य बनाउने सवालमा संचारको यो गुणलाई ध्यानमा राख्नु आवश्यक छ ।

यातायात तथा संचार प्रविधिको विकासले गर्दा अहिले स्थान र समयको दूरी एकदमै घटेको छ । अहिले संसारको जुनसुकै कुनामा बसेको मानिसले आफ्नो विचार संसारभरि तत्कालै पुर्याउन सक्ने प्रविधि उपलब्ध छ । यसैले अहिलेको युगमा हरेक समयमा जनताको राजनीतिमा सक्रिय सहभागिता संभव र सहज भएको छ । हरेक राजनीतिक निर्णयमा जनताको अभिमत लिनु संभव भएको छ । राज्यको पुनःसंरचनामा संचारको यो वरदानलाई बेवास्ता गरियो भने हामी गुफायुगतिर फर्कन थाल्नेछौं ।

“आधुनिक मानव समुदायको अस्तित्व तथा सार्वभौमिकता र लोकतन्त्रको अभ्यास गर्ने मुख्य संरचना एवं अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको आधार अहिलेको राष्ट्र राज्य (Nation State) हो । बीसौं शताब्दीको अन्त्यमा आएर भूमण्डलीकरण र क्षेत्रीयकरणले राष्ट्र राज्यहरूलाई चुनौति दिएको छ । भूमण्डलीकरण (Globalization) भनेको आर्थिक कुरा मात्रै होइन । भूमण्डलीकरण महत्वपूर्ण प्राविधिक क्रान्तिको जगमा उभिएको छ । यो प्रविधिले संचारको विकासद्वारा दूरी (भूगोल) लाई मेटिदिएको छ । राज्यहरूको सीमाभन्दा पर राज्यको नियन्त्रणलाई बेवास्ता गर्दै संसारभरिका मानिसहरूबीच अन्तर राज्यीय संबन्धको अभूतपूर्व वृद्धिले राज्यहरूको सीमा र सार्वभौमिकताको धारणा अर्थहीन हुँदैछ । यसैले संचारले राज्यको खुम्च्याएको भूमिका र आमजनताको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्र राज्यका काम/दायित्व/भूमिकाको पुनःसंरचनाको खाँचो परेको हो ।”⁴

अन्य विकासशील देशहरूमा भैं हामी कहाँ पनि कृषि युग र औद्योगिक युगका नेतृत्वकारी शक्तिहरू (Driving Force) सक्रिय छन् । ती शक्तिहरूले आआफ्नै हितअनुकूलको पुनःसंरचनामा जोड दिनु स्वभाविक हो । ती शक्तिहरूले जानाजान वा अज्ञानतावश पनि पुरानो र समयअनुसार नसुहाउने खालको संरचनामा जोड दिनसक्छन् । जातीय, धार्मिक तथा भाषिक भावुकता वा अतिवादमा बहकिएर पनि यस्तो समाधान आउनसक्छ । दिगो र युगानुकूल संरचनाको लागि ती शक्तिहरूलाई एक्काइसौं शताब्दी अनुकूल समाधानबारे बहसमा सामेल गर्नु र शिक्षित पार्नु पनि जरुरी छ ।

स्थापित राजनीतिक दलहरूले पनि आफूलाई बिसौं शताब्दीको प्रजातन्त्रको धडधडीबाट मुक्त गरेर एक्काइसौं शताब्दीको लोकतन्त्रअनुरूप ढाल्नु जरुरी छ । अहिलेको राजनीतिक परिदृश्यमा नयाँ नेपाल बनाउने सबैभन्दा महत्वपूर्ण जिम्मा आठ दलमाथि छ । तर यो कुरा बिसर्न हुँदैन कि पुरानो संरचनालाई भत्काएर नयाँ संरचना बनाउनका लागि त्यो बनाउने इन्जिनियरहरूसँग नयाँ दृष्टिकोण, नयाँ सामग्री र नयाँ कार्यक्रम हुनुपर्छ । पुराना डकमी र सिकमीले आधुनिक घर बनाउन सक्तैनन् । बनाए पनि बेढंगको बन्नसक्छ । यसैले राज्यको पुनःसंरचना सर्वप्रथम राजनीतिक दलहरूको पुनःसंरचनाबाट सुरु हुनुपर्छ । अहिलेको नेपालमा सबैभन्दा गाह्रो तर गर्नेपर्ने काम यही हो । नत्र शक्ति हस्तान्तरणको प्रक्रिया धेरै लम्बिने र गलत दिशामा जाने संभावना पनि छ ।

⁴ The Nation State, one player among many?: An Interview with Bertrand Badie, Professor at the Political Studies Institute in Paris, 2000,

स्रोत: http://www.diplomatie.gouv.fr/label_France/ENGLISH/DOSSIER/2000/05etat.html

गत जनआन्दोलनले लोकतन्त्रको बाटो खोलिदिएको मात्रै हो । लोकतन्त्रको लामो बाटो हिँड्नु बाकी नै छ । अहिले नेपालमा राजधानीदेखि जिल्लाजिल्लासम्म, पँधेरादेखि पार्लियामेन्टसम्म, स्थानीय अखबारदेखि स्याटेलाइट टेलिभिजनसम्म भावी नेपालको संरचना, खास गरी संविधानसभा र नयाँ संविधानको स्वरूपबारे जुन छलफल, बहस भइरहको छ त्यो लोकतन्त्रको यात्राकै हिस्सा हो । यस्ता बहस छलफलले हरेक वर्ग र तहका जनतालाई सहभागी बनाउनु बाकी छ । तर बिर्सन नहुने कुरा के हो भने यो बहस छलफल प्रक्रिया पनि लोकतान्त्रिक हुनुपर्छ । हिंसा, डर, त्रासद्वारा बहसलाई डोर्याउनु वा अलमल्याउनु हुँदैन । यसप्रति सबै लोकतन्त्रवादीहरू सचेत हुनुपर्छ । यसमा आमसंचारको महत्वपूर्ण भूमिका छ । यसलाई सकारात्मक र प्रभावकारी बनाउन मिडिया स्वयं पनि सचेत र सक्रिय हुनुपर्छ ।

२०६३ फागुन ६ गते आइतबार